

Fra modmagt og kamp til velfærd

Forsamlingshuse, højskoler og idrætshaller i Sønderjylland

Af Jørn Hansen

Opførelsen af forsamlingshuse og idrætsfaciliteter har spillet en afgørende rolle for dansk idræt i grænselandet. I det følgende vil jeg fokusere på faciliteternes rolle og betydning i de tre afgørende faser, som dansk idræt har gennemlevet i Sønderjylland. Jeg vil koncentrere mig om opførte bebyggelser og derfor undlade at behandle udendørs møde- og stævnesteder som Dybbøl og Knivsbjerg, der især var vigtige for såvel de dansksindede som tysksindedes folkelige bevægelser mere manifesterede udtryk. Disse steder har jeg tidligere behandlet i artikler i Idrætshistorisk Årbog.¹

I kroer, lader og forsamlingshuse – Dansk idræt i Nordslesvig 1890-1920

Fra 1890'erne og frem blev det almindeligt, at unge dansksindede nordslesvigere eller sønderjyder, som de mestendels blev kaldt, tog på folkehøjskole i Danmark. Efter endt højskoleophold vendte de tilbage til deres hjemegn og talte der for danskhedens udbredelse. Almindeligt blev det efterhånden også, at en række idealistiske unge nord for grænsen tog ophold som karle eller piger på dansksindede gårde syd for grænsen. Inspirationen udgik især fra Askov Højskole.

Først bredte gymnastikken sig til området lige syd for Kongeåen, ikke langt fra

Askov. Den »danske« rigsdagsmand i Berlin H.P. Hanssen (1868-1936) har berettet, at der i 1880'erne, mens han var elev på Askov, på professor la Cours initiativ blev arbejdet for at indføre den svenske gymnastik i Danmark. I den forbindelse aflagde et hold svenske studenter, der opholdt sig i Askov, et besøg i Nordslesvig, hvor de blev indkvarteret hos beboerne i København.²

Den første dansksindede gymnastikforening blev oprettet i Haderslev i 1891 med redaktionssekretær ved *Dannevirke* Hans Petersen som initiativtager. På et højskoleophold i Askov i vinteren 1886-87 havde han stiftet bekendtskab med den svenske gymnastik, og det var som et modstykke til de tysksindedes Männerturnverein, at han oprettede Svensk Gymnastikforening i Haderslev. I løbet af 1890'erne arrangerede foreningen opvisninger, udflugter og fester. Til benyttelse ved de forskellige arrangementer var der blevet skrevet en sang på melodien »Jeg vil værge mit Land«, hvor et af versene lød:

Ja svenske Gymnastik
den skal ret sætte Skik
Den skal bo i vort Hjem og bære det frem
Hvorpaa alle Vi tror
at paa hjemlandets Jord
der skal det leve, det Sprog, som Vi
lærte af Mor

Historiker og tidligere generalkonsul i Flensborg Troels Fink har gengivet verset med følgende bemærkning: »Den gode vilje overvejer her den digteriske kraft«. ³

Et par år senere tog Jørgen From initiativ til at danne en forening i Fjelstrup og Stubbum nord for Haderslev. Jørgen From var vinteren 1890-91 elev på Ryslinge Højskole, hvor han ud over gymnastikken blev introduceret for skjolddansen, hvor danserne var udrustet med sværd og skjold, der ofte var malet i Dannebrogfarver. Dansen dansedes af begge køn og kunne opfattes som et billede på forsvaret af Slesvig og kampen for danskheden siden Uffe Hin Spages tid. ⁴ I vinteren 1891-92 introducerede Jørgen From sammen med fem andre karle og seks piger dansen ved en opvisning på Fjelstrup Kro. Begyndelsen var hermed gjort, dansen vandt udbredelse i Sønderjylland, og den dag i dag holder en gruppe ældre idrætsudøvere i Christiansfeld stadig skjolddansen ved lige.

Den følgende vinter var Jørgen From på Dalum Landbrugsskole, og under opholdet fik han en forespørgsel fra gårdejer Peter Fink i Stubbum, om ikke han kunne formå en af eleverne til at tage plads hos ham som fodermester. Det lykkedes i skikkelse af selve lederen af gymnastikken på skolen, Hans Christensen. Hurtigt efter sin tiltrædelse fik Hans Christensen etableret et karlehold fra Stubbum i Peter Finks lade, og om efteråret rykkede holdet ind i en sal over mejeriet i Anslet. Senere fulgte et hold drenge, og i sommeren 1895 startede det første hold voksne piger. I 1905 kunne man rykke ind i et nybygget gymnastikhus, der også blev benyttet som forsamlingshus. ⁵

Jørgen From har berettet, hvorledes Hans Christensen på et tidspunkt, under Bismarcks og overpræsidenten for Slesvig-Holsten E. M. Köllers bestræbelser på at

germanisere Nordslesvig, modtog en udvisningsordre, da han som dansk undersåt gav undervisning i gymnastik. Sammen tog de til landråden i Haderslev for at ændre orden. Ved at argumentere for, at det var helt forkert, når P. Fink skulle af med sin fodermester, og Hans Christensen skulle miste sin plads, lykkedes det at undgå udvisning. Til gengæld måtte Hans Christensen love ikke at undervise drenge i gymnastik. Det var dog ikke altid, man kunne tale sig fra det.

I Bevtoft havde man i 1898 oprettet Svensk Gymnastikforening for Bevtoft og omegn, som allerede samme år havde fået opført et nybygget forsamlingshus. Dette måtte man imidlertid vente med at tage i brug, da gendarmen længe holdt det lukket, fordi han havde opdaget en revne i gipsloftet.

Allerede i 1892 havde dansksindede nordslesvigere bygget det første forsamlingshus i Skrave Sogn nord for Rødding. Skrave-Skodborg selskabelig Forening, der dannedes snart derefter, startede med svensk gymnastik, og i Øster Lindet og andre steder fulgte man eksemplet. Rigtig gang i foretagendet kom der dog først fra århundredskiftet, og i takt med udbredelsen af »danske« forsamlingshuse, hvoraf der i 1907 var flere end 30, vandt den dansksvenske gymnastik fodfæste i Nordslesvig. ⁶ Med tiden blev andre idrætsaktiviteter såsom folkedans, boldspil og cykelsport føjet til.

Enkelte steder blev der etableret selvstændige gymnastiksale, for eksempel i Rødding, hvor dansksindede gårdmandsfolk med tilknytning til grundtvigske kredse i Danmark tog initiativ til at åbne en sal på Højskolegården. Også i Sundeved blev der etableret en sal. Initiativtager var H.P. Hanssens broder Chr. P. Hanssen, der som ung var rejst til

Danmark for at aftjene sin værnepligt. Efter et ophold på Askov opnåede han i 1891 de preussiske myndigheders tilladelse til at vende tilbage til fædrenejgården Nørremølle. I nærheden lå en gammel bygning, som han indrettede til en gymnastiksal, hvor der blev dyrket gymnastik og folkedans. Salen, der blev kaldt Gammalgård, dannede udgangspunktet for etableringen af Sottrup-Stenderup Idrætsforening Frisk Mod i 1901. Som 16-årig kom den senere landskendte og omdiskuterede gymnastikleder og højskoleforstander Niels Bukh som karl til Nørremølle for at tjene hos Chr. P. Hanssen. Måske var det der, han første gang blev introduceret for gymnastikken i en national vækkelsessammenhæng.⁷

Under og efter Köllers germaniseringsbe-
stræbelser blev det folkelige arbejde for
danskhedens bevarelse og styrkelse van-
skeliggjort. De danske statsborgere kunne
nemt udvises af det tyske rige, dansksinde-
de nordslesvigere kunne ikke udvises, men
blev chikaneret på anden måde. Et udtryk
herfor var de forbud, der blev indført mod
møderne i de nybyggede forsamlingshuse.
Møderne måtte ikke have et nationalt eller
politisk sigte, ligesom man heller ikke kun-
ne opnå spiritusbevilling, og som et resultat
heraf opstod det kendte sønderjyske kaffe-
bord, hvor man legitimt kunne mødes.

Under overskriften »Hvor der Kæmpes«
bragte *Ungdom og Idræt* i 1899 uddrag af
en række breve, man havde modtaget fra

Dilettanter i Aabenraa omkring år 1900. For at forhindre dansk kulturpåvirkning fik skuespillere fra Danmark forbud mod at optræde i Nordslesvig. Det førte til, at de lokale selv påtog sig opgaven med at spille komedie. Der var tale om lukkede forestillinger, som ikke kunne rammes af myndighedernes forbud. Traditionen for at spille dilettant levede i høj grad videre også efter 1920 som en aktivitet i Sønderjydsk Idrætsforening.

sønderjyder, der blev forfulgt af gendarmerne syd for grænsen. Der berettedes blandt andet om et forsamlingshus, hvor man først syv måneder efter opførelsen fik lov til at tage det i brug. Da det første møde blev holdt, og Pastor Povlsen fra Bov ville bekende troen, blev mødet forbudt – man skulle have ministeriets tilladelse til at holde gudstjeneste. Ligeledes greb øvrigheden ind, da man skulle have haft en selskabelig sammenkomst med damer i forsamlingshuset. Selskabet, der havde opført huset, var nemlig blevet erklæret for en politisk forening, og ved politiske møder måtte der ifølge tysk lovgivning ikke være damer tilstede.⁸

Andre beretninger fortalte muntert om »den statsfarlige kaffe« og sørgmodigt om udvisninger, ligesom der kom meddelelser om gymnastikøvelser under gendarmernes overvågning. Nedbryde endsige standsebevægelsen kunne Köller-politikken eller gendarmerne imidlertid ikke, og i 1903 etableredes Nordslesvig Fælles-Idrætsforening, som skulle samle dansk idræt i grænselandet.

Nordslesvig Fælles-Idrætsforening

Som det første sted i Sønderjylland begyndte man i 1893 i Skrave at spille fodbold. Forbilledet var fodboldklubben i Vejen, men man havde i begyndelsen ikke helt styr på reglerne og var lidt usikker på, hvor mange der måtte være på banen. I kampene mod Vejen måtte Skrave-spillerne ydermere erkende, at Vejen-spillerne var dem en tand for »videnskabelige«. Efterhånden kom der mere skik på tingene, og fodboldspillet viste sig at have en stærk appel til de unge. I national henseende blev spillet anset for mere neutralt end gym-

nastikken og havde derfor ikke i samme grad myndighedernes bevågenhed. Der var flere årsager hertil, men især den formelle, at boldspil af myndighederne ikke blev indordnet under begrebet undervisning, således som tilfældet var gymnastikken.⁹

I 1902 kunne man afholde den første større fodboldfest i Øster Lindet med deltagelse af ni hold, et fra Sundeved og resten fra Haderslev Amt. Til festen om aftenen var der rejst et dansetelt ved siden af forsamlingshuset, og festen må have været god, da den angiveligt fortsatte til den lyse morgen, uden at nogen af de tre tilstedeværende gendarmere skred ind. Om morgenen drog flere deltagere hjem med ekstratog til Vojens.¹⁰

Den 30. august det følgende år gennemførtes det første store danske idrætsstævne i Nordslesvig. Festpladsen var en mark ved Haderslev, som gårdejer Fuglsang havde stillet til rådighed, og 1.200-1.300 mennesker medvirkede. Der var gymnastikopvisning, men boldspillet var det fremherskende. Også her var der fest bagefter med foredrag og taler om gymnastikkens betydning samt et lege for den rullende bold. Det var mændene, der dominerede i boldspillet, men efterhånden begyndte kvinderne også at spille kurvebold.

Det var i forbindelse med de afholdte stævner i 1902 og 1903, at tanken om en fællesforening omfattende al dansk idræt i landsdelen opstod, og ti år efter, at de tyske turnere i Nordslesvig havde organiseret sig, så Nordslesvig Fælles-Idrætsforening dagens lys.

Foreningen blev stiftet den 15. november 1903 på et møde, hvor der deltog repræsentanter fra syv foreninger: Fjelstrup, Nustrup, Vojens, Rødding, Skrave, Øster Lindet og Haderslev. Til formand valgtes en af veteranerne i den nationale kamp i

Sønderjylland, J.H. Schmidt (1857-1948), der havde fået blik for idrættens betydning for ungdommen. Schmidt var oprindelig læreruddannet fra Tønder Seminarium og virkede blandt andet 11 år i Snogbæk, men tog sin afsked, da myndighederne ville tvinge ham til at deltage i tysk-nationale fester. I stedet slog han sig ned i Haderslev og blev som ejendomskommissionær forretningsfører for Foreningen af 6. Oktober, der med en kapital på 500.000 kr. var startet af mænd fra det danske rige for at sikre, at jorden blev på danske hænder. I denne stilling og som direktør for Nordslesvigs Kreditforening blev han ledende i kampen om jorden. Ejendomshandel for ikke mindre end 30 millioner kr. gik gennem hans hænder.¹¹ Netop jordbesiddelsen er af eftertiden blevet vurderet som det centrale element for fastholdelsen af et dansk eller tysk sindelag i Nordslesvig, derudover var mange tysksindede af indlysende grunde knyttede til uddannelses- og embedsvæsenet frem til 1920.¹²

Lovene, som blev vedtaget på den stiftende generalforsamling i Vojens, formulerede som foreningens formål, at den skulle fremme samarbejdet mellem idrætsforeninger i Nordslesvig, give råd og oplysninger samt yde økonomisk støtte for eksempel ved uddannelse af ledere. Sigtet var gennem idrætten at fremme dette folkelige og nationale danske arbejde, men det kunne man af hensyn til de preussiske myndigheder imidlertid ikke skrive direkte. Al korrespondance foregik selvkært på dansk. Ifølge stiftelsesdokumentet skulle foreningens oprindelige formålsparagraf være vedhæftet, men denne findes desværre ikke i det materiale, der er afleveret til Landsarkivet i Aabenraa. Til gengæld forefindes formålsparagraffen for Rødding Gymnastikforening, sådan som den fremgik af foreningens indberetning til

Fællesforeningen. Den lød: »Foreningens Formaal er gennem den svenske eller lingske Gymnastik at udvikle Legemet til Kraft og Sundhed«. ¹³

For at opbygge et økonomisk råderum blev det vedtaget at der af hver forening, der tilsluttede sig, skulle opkræves 5 Mark, samt at de aktive medlemmer skulle betale 30 Pfenninge i kontingent pr. halve år. Med tiden udarbejdedes indmeldesskemaer til foreninger, der ønskede at tilslutte sig Fællesforeningen. I skemaet bad man om en række oplysninger til bestemmelse af arbejdet ude i foreningerne. Man ønskede oplysninger om foreningens vedtægter, om lokale ledes navne og uddannelse, om boldspil og gymnastik og gymnastiksystem samt, om der også var gymnastik for kvinder. Af besvarelserne fremgår det, at man spillede fodbold efter lovene revideret i 1902 af International Board, at flere gymnastikledere havde fået deres uddannelse ved Vallekilde eller Askov Højskole, at Rødding Gymnastikforening dyrkede gymnastik efter det lingske eller såkaldte svenske system, men med fordanskede kommandoer. Fællesforeningen vedtog allerede det første år, at grundlaget for gymnastikken skulle være den af den danske gymnastikkommission udarbejdede *Haandbog i Gymnastik* fra 1899, hvor man anbefalede at anvende det lingske gymnastiksystem.¹⁴

I de første år var en række foreninger lidt tilbageholdende med at tilmelde sig Fællesforeningen. Enkelte spillede blot fodbold, andre havde meget små gymnastikhold, men fra 1905 begyndte det gradvis at gå fremad, og i 1906 var 21 foreninger medlemmer. I 1908 var det 36 foreninger, og i 1913, året før Første Verdenskrig, havde Nordslesvig Fælles-Idrætsforening 61 foreninger som medlemmer. Trods den beskedne tilslutning det første år kunne Fælles-

foreningen afholde sin første sommerfest i Rødding i 1904 med fodbold og gymnastik på programmet.¹⁵

Forsamlingshuse, dansk kulturimport og Sønderjydsk Idrætsforening 1920-1945

I 1920 var 48 foreninger tilsluttet Nord-slesvig Fælles-Idrætsforening. I 1922 var der 85 kredse i Sønderjydsk Idrætsforening, i 1930 126, i 1940 160, og ved periodens slutning i 1955 var der tale om 230 kredse. Af disse var de 33 kredse eller foreninger fra før 1920.¹⁶ Sønderjydsk Idrætsforening voksede pænt i mellemkrigstiden, uden at man kan tale om en eksplosiv vækst. Denne kom først under og efter Anden Verdenskrig. I Sønderjydsk Idrætsforenings første år måtte foreningen samarbejde med andre kulturelle kræfter om at skabe gode rammer for ungdomsarbejdet i Sønderjylland. Vigtige brikker i dette spil blev forsamlingshusene og den danske skole, der af mange sønderjyder er blevet betegnet som genforeningens bedste gave.¹⁷ Til disse brikker kunne man som så ofte før føje kræfterne fra højskolebevægelsen.

I Sønderjylland har man med god ret kunnet spørge, om det er foreningerne, der har givet stødet til forsamlingshusene eller omvendt. Ifølge en oversigt over de første 23 år efter genforeningen er der en del, der tyder på, at de fleste forsamlingshuse er rejst, inden der var et nævneværdigt foreningsliv i sognet.¹⁸ En vurdering, der stemmer fint overens med vor opfattelse i dag af, at faciliteter spiller en afgørende rolle for udbredelsen af idrætsaktiviteter.

I 1943 fandtes der i alt 101 forsamlingshuse i Sønderjylland, og af disse var 45 bygget før 1914 og 56 efter 1918. I Hader-

slev Amt var 20 forsamlingshuse bygget før 1914 og 17 efter 1918, mens det i Tønder Amt forholdt sig således, at 18 forsamlingshuse var fra tiden før 1914, mens 19 blev opført efter 1918. I 1943 var der blot 18 sogne i Sønderjylland, der manglede et forsamlingshus.¹⁹ Til sammenligning kan det oplyses, at antallet af danske forsamlingshuse i Sønderjylland i 2004 er på 89.²⁰

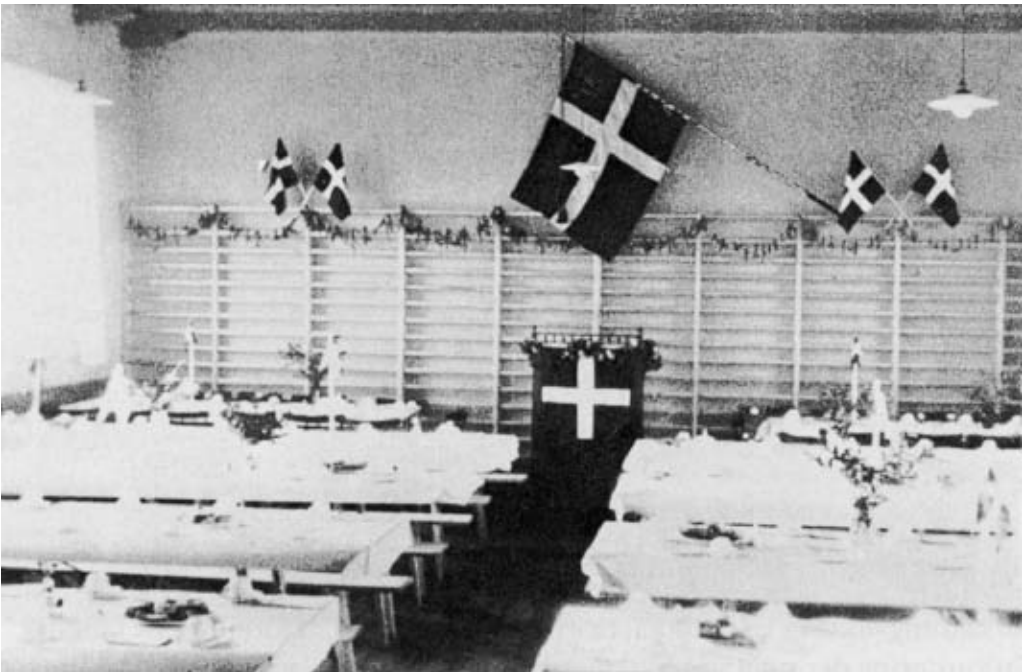
Det var især i egnene tæt på den nye grænse, at opførelsen af danske forsamlingshuse fik afgørende betydning. Et eksempel herpå var udviklingen i den gamle landkommune Jynde vad sydvest for Tinglev og tæt ved grænsen. Ved afstemningen i 1920 var der tysk flertal i Tinglev Sogn, medens Tinglev kommune havde et spinkelt dansk flertal. I Jynde vad var der mange tysksindede, og i kampen for at vinde disse for danskheden blev opførelsen af et dansk forsamlingshus en vigtig brik i det folkelige arbejde. I 1929 opførte »Andelsselskabet Jynde vad Forsamlingshus« det danske forsamlingshus, og i 1935 kunne man stifte den »Danske Forening, Jynde vad og Omegn«, der havde som formål: »Gennem foredragsvirksomhed, dyrkelse af sport, afholdelse af nationale og selskabelige sammenkomster at fremme og dyrke danskheden«.

To år efter at Hitler var kommet til magten i Tyskland, og det stærkt nazificerede tyske mindretal i Sønderjylland var i fremmarch, havde man således et tilholdssted for udbredelsen af danskheden i den såkaldte »truede firkant«, som områderne i Tinglev og Tønder tæt ved grænsen blev kaldt. At området virkelig var truet fremgår af, at de tysksindede i 1937 – som et modstykke til udbredelsen af de danske forsamlingshuse – i Jynde vad næsten ved siden af det danske forsamlingshus opførte »Deutsches Haus, St. Jynde vad«, som skulle be-

Indvielse af Jyndeved forsamlingshus i 1929. Jyndeved ligger syd for Tinglev tæt ved grænsen i et område med mange tysksindede – et område der er blevet betegnet som »Den truede firkant.«.

Et typisk dansk forsamlingshus i Sønderjylland pyntet op til møde og fest. Bemærk talerstolen foran ribberne. Såvel idrætten som den folkelige oplysning nød gavn af forsamlingshusene.

vare og udbrede den tyske kultur i området.²¹ Helt frem til slutningen af 1980'erne eksisterede det tyske forsamlingshus og det danske forsamlingshus i Jynde vad side om side, men siden da har det danske forsamlingshus været det eneste kulturelle og selskabelige samlingssted for Jynde vad og omegn.

De nyopførte forsamlingshuse var ud over at være sognets samlingssted for møder og amatørteaterforestillinger især vigtige for udbredelsen af gymnastikken i Sønderjydske Idrætsforening. Boldspil og anden idræt havde i begyndelsen vanskeligere kår, som først skoleloven af 1937 medvirkede til at råde bod på. Loven indeholdt en bestemmelse om etablering af en gymnastiksal med bad og omklædningsrum ved hver skole samt en større plads i hvert sogn til leg, boldspil og anden idræt til gavn for skolerne og ungdommen. Med denne lov forbedredes gradvis vilkårene for gymnastik og boldspil samt for atletikudøverne i Sønderjylland i takt med opfyldelsen af skoleloven. De steder, hvor der endnu ikke var forsamlingshuse, blev det de nyopførte gymnastiksale, der kom til at erstatte forsamlingshusene, og de steder, hvor der var opført forsamlingshuse, blev det kulturelle virke delt mellem skoler og forsamlingshuse.²²

Skoleområdet kom i Sønderjylland til at spille en særlig afgørende rolle. Ikke alene betød det en kolossal import til området af danske kulturbærere, der ofte følte sig kaldet til at udbrede dansk kultur. Derudover blev Sønderjylland et forsøgsområde for dansk skolepolitik i den forstand, at man der længe før dette skete i hovedlandet lod tilsynet med skolesystemet, overgå fra præster og provster til folkevalgte skolekommissioner, der i samarbejde med amtskolekonsulenter skulle føre skolepolitik-

ken ud i livet. En mere demokratisk og moderne organisationsform kunne således allerede før loven af 1937 forholde sig til tilskud til opførelse af gymnastiksale samt udendørs idrætsfaciliteter.²³ Til gengæld mødte princippet om etableringen af centralskoler i de mere tyndtbefolkede områder, som også var indeholdt i loven af 1937, større modstand i Sønderjylland end i det øvrige land. Gennem deres demokratiske indflydelse ønskede skolepolitikkerne at fastholde skolerne i de små lokalsamfund.²⁴

Højskoler

Men en ting var, at faciliteterne gradvis kom på plads, noget andet var de frivillige ledere og instruktører, der skulle tage sig af arbejdet i Sønderjydske Idrætsforening. En del af dette arbejde blev med tiden varetaget af skolelærerne rundt om i sognene, og disse blev i deres virke bakket op af tidligere højskoleforstander Jacob Appel, der som undervisningsminister kom til at stå i spidsen for indførelsen af den danske skole i Sønderjylland. For den frivillige foreningsidræt blev det dog mindst lige så vigtigt, at man i Sønderjylland fik sin egen højskole til uddannelse af delingsførere.

Under det preussiske overherredømme havde dansksindede nordslesvigere måttet standse det folkelige arbejde ved Rødding Højskole, og i 1890 overdrog skolens styrelse det til Rødding Frimenighed at eje og værne højskoleejendommen under forudsætning af, at Højskolegården igen skulle anvendes efter sin oprindelige bestemmelse, hvis der blev mulighed herfor.

Ved et menighedsmøde i 1919 fremsatte daværende formand for Nordslesvig Fælles-Idrætsforening Mads Gram forslag om, at frimenigheden skulle overgive Højskole-

gården til legatbestyrelsen, så Rødding Højskole kunne genopstå, og sådan blev det. En ny bestyrelse blev dannet med blandt andre Mads Gram i bestyrelsen, hvor han senere overtog formandsposten. Højskolelærer Erik Appel blev ansat som skolens nye forstander, og den 3. november 1920 kunne skolen efter endt renovering modtage det første elevhold på 74 karle.

I januar 1921 afholdt Sønderjydsk Idrætsforening et tredages delingsførerkursus på højskolen. Deltagere var 42 karle og 33 piger fra 24 kredse i Sønderjylland, og leder af kurset var selveste Niels Bukh, der hermed for første gang præsenterede sønderjyderne for den primitive gymnastiks teori og praksis. Ved den afsluttende middag blev der talt med glæde om den betydning, det havde, at Rødding Højskole var blevet genetableret til gavn for det folkelige arbejde i Sønderjylland.²⁵

Skolen i Rødding var dog ikke den første sønderjyske højskole, der modtog elever efter genforeningen – der var flere forskellige kræfter, der gerne ville have tag i den danske ungdom i Sønderjylland. Allerede den 6. januar 1920 havde KFUM, KFUK og Indre Missions Samfund på deres højskole i Hoptrup modtaget de første 21 unge mænd, hvoraf flere så at sige kom fra skyttegrave og fangelejre.

I løbet af 1921 blev yderligere to grundtvigsk orienterede højskoler etableret i Sønderjylland, nemlig Danebod Højskole på Als og Rønshoved Højskole, der oprindeligt efter gymnastikinspektør N. H. Rasmussens ønske skulle hedde Højskolen ved Flensborg Fjord.²⁶ Grunden til at N. H. Rasmussen blandede sig i det sønderjyske spørgsmål var, at han tilhørte de såkaldte »Dannevirke-Folk«, der ønskede at gøre en historisk ret gældende som grundlag for grænsedragningen. Initiativtager til skolen og skolens første forstander blev Aage

Møller, der med sine markante nationalistiske synspunkter udfordrede højskolebevægelsen i 1930'erne.

De fleste højskoleelever på de fire højskoler kom fra kongeriget, kun et mindre antal fra Sønderjylland eller Sydslesvig. Men nogle vendte tilbage til Sønderjylland. Svend Kristiansen, som igennem en menneskealder har virket i Sønderjydsk Idrætsforening, har berettet, at det var Rønshoved højskole, der bragte familien til Sønderjylland. Efter at forældrene, der begge stammede nordfra, havde mødt hinanden på skolen, besluttede de sig for senere at vende tilbage. Sammen med flere andre familier bosatte de sig i sidste halvdel af 1920'erne i området omkring Rønshoved Højskole, hvor de sammen med Aage Møller dannede Rønshoved Frimenighed, hvor Svend Kristiansens fader var kasserer, lige så længe han levede.²⁷

For den videre udbredelse af gymnastikken og idrætten i Sønderjylland var det meget vigtigt, at den genåbnede Rødding Højskole fra 1923 fik en formaliseret delingsføreruddannelse. Det var et arbejde, som Frede Hansen varetog, indtil han i 1936 tiltrådte stillingen som seminarielærer i gymnastik ved Tønder Seminarium. I tiden fra 1920 til 1943 blev der uddannet ca. 1.100 delingsførere ved Rødding Højskole. Da det ligeledes var Rødding, der rekrutterede flest elever fra Sønderjylland, var genåbningen af højskolen medvirkende til gymnastikkens centrale placering som mellemkrigstidens største aktivitet i Sønderjydsk Idrætsforening. På Danebod Højskole blev der dog også enkelte gange holdt repetitionskurser for delingsførerne i Sønderjylland.²⁸

Frem til 1920 havde Nordslesvig Fælles-Idrætsforening som et modstykke til de tyske ungdomsforeninger groft sagt været

ene om at rekruttere dansksindede unge til idrætten og det mere generelle ungdomsarbejde. Efter 1920 ønskede andre ungdomsorganisationer fra Danmark også at etablere sig i Sønderjylland, hvilket såvel religiøse som verdslige ungdomsorganisationer i løbet af forholdsvis få år gjorde. Blandt disse var De Danske Ungdomsforeninger (1920) samt de forskellige grupperinger inden for spejderbevægelsen, der dengang, som det fremgår af datidens samleværker om dansk idræt, opfattedes som en del af idrætsbevægelsen.²⁹ Størst blev de kristelige bevægelser som De grønne spejdere og Frivilligt Dreng-Forbund, men også borgerskabets Det danske Spejderkorps og arbejderne De unges Idræt vandt fodfæste i grænselandet. Som i det øvrige land kæmpede disse organisationer om at præge ungdommen ud fra lige netop deres ideologiske ståsted.³⁰ Ingen af de her nævnte organisationer kunne, hvad medlemstallet angår, dog på nogen måde sammenlignes med Sønderjydske Idrætsforening. Dertil var opbakningen bag Sønderjydske Idrætsforening alt for stor.

I 1920 bestod Sønderjydske Idrætsforening af ca. 1.400 aktive medlemmer. I 1922, hvor Sønderjydske Idrætsforening organisatorisk havde fundet sin form, var der 3.695 aktive medlemmer, i 1930 5.564, i 1940 13.427, og i midten af 1950'erne var dette tal vokset til godt 23.000 udøvere. Dertil kom, at der i hele perioden var et stort antal passive udøvere, men antallet af disse varierede noget – enkelte gange var der flere organiserede, passive medlemmer end aktive. Dette var tilfældet i 1929, 1930, 1931 samt 1940. De passive medlemmer kunne blandt andet deltage i foreningernes sociale sammenkomster i forsamlingshusene rundt om i Sønderjylland.

Idrætshaller og idrætscentre – Sønderjydske Idrætsforening på vej ind i velfærdssamfundet

I Sønderjydske Idrætsforening havde man allerede før krigen diskuteret opførelsen af en idrætshal i Aabenraa, og i 1956 kunne man indvie Sønderjyllandshallen, som efter mange års tilløb blev den første idrætshal i landsdelen. I 1978, samme år som Sønderjydske Idrætsforening kunne fejre 75-års jubilæum, havde landsdelen 48 idrætshaller, inklusive Den danske Idrætshal i Flensborg, og siden er flere kommet til.³¹ Udviklingen var i de 75 år gået fra storstuer, lader, forsamlingshuse og gymnastiksale til idrætshaller. For dem, der som forfatteren var vant til at spille badminton i en gymnastiksal, var det altid noget særligt at komme til stævne i Sønderjyllandshallen i begyndelsen af 1960'erne. Der var højt til loftet og ingen irriterende bomme, der hele tiden betød om-spil.

Det var som regel frivilligt arbejde, der stod bag opførelsen af idrætshallerne. Man samlede penge ind og hjalp flere steder også med selve byggeriet. I 1939 havde Sønderjydske Idrætsforening tegnet en af de første aktier på 500 kr. til opførelsen af Sønderjyllandshallen. De første haller blev opført i byerne, men hurtigt fulgte landkommunerne efter. Tønderhallen og Ager-skovhallen illustrerer dette.

I Tønder var tilgangen af aktive stærkt voksende under krigen, og på denne tid opstod de første ønsker om at få forbedret forholdene for de forskellige idrætsgrene. Badmintonklubben, hvor distriktsbestyrer J. P. Knudsen var formand, ønskede bedre vilkår, idet gymnastiksalene kun kunne indeholde en bane, der ydermere ikke kunne leve op til de reglements-mæssige krav. Det gamle stadion ved Nygade, der ved indivi-

elsen i 1912 var blevet betegnet som et »mønsteranlæg«, var efterhånden blevet stærkt forældet. Ligeledes var det efterhånden blevet klart, at den primitive badeanstalt Øen ved Vidåen havde udspillet sin rolle som følge af den øgede forurening.

I 1945 blev J. P. Knudsen formand for det nyoprettede Samvirkende Idrætsforeninger i Tønder, der blev en drivende kraft i bestræbelserne på at få opbygget et idrætscenter i byen. I bestyrelsen var derudover E. Rossing som næstformand, den senere forretningsfører for Sønderjysk Idrætsforening Gerhard Schmøkel, som kasserer og Heron Nielsen som sekretær. Byrådet bevilligede penge til udarbejdelsen af et skitseprojekt, og i slutningen af året fremsendte J. P. Knudsen et forslag til byrådet, hvor det fremgik, at det nye idrætsanlæg eller Idrætsparken, som det blev kaldt dengang, ønskedes placeret ved Sønderport, hvor markedspladsen skulle nedrives. Planen omfattede et hovedstadion med fodboldbane og atletikstadion, en kastegård og to til tre træningsbaner til fodbold og håndbold. Derudover indeholdt skitsen planer om tre tennisbaner, et cirkelformet areal til diverse folkelige sammenkomster og idrætsudøvelse og en skydebane på 200 meter. På arealet nærmest Sønderport var det tanken, at der skulle opføres en idrætshal og et friluftsbad med dertil hørende omklædningsfaciliteter.³²

Hovedindholdet i projektet vandt politisk opbakning, men der skulle gå mange år, før alle dele af den store vision blev gennemført. Den første del af projektet blev allerede en realitet i 1951, da man den 10. juni kunne indvie Friluftsbadet i Tønder. I 1958 opførte byen en campingplads i samme område, og samme år begyndte man at anlægge det store udendørs idrætsanlæg – og et idræts- og fritidscenter begyndte at tegne sig. Halbyggeriet lod dog vente på

sig. Udgifterne til projektet voksede, og selv om der var bevilliget 150.000 kr. fra tipsmidlerne, et rentefrit lån fra Dansk Idræts-Forbund på 50.000 kr., en sum på 200.000 fra byen, mod at Samvirkende Idrætsforeninger i Tønder skaffede det samme beløb, gik indsamlingen ikke som forventet. Det var ikke alle foreninger, der bakkede lige meget op. Af denne grund havde J. P. Knudsen i 1957 nedlagt sit mandat og var blevet afløst af Georg Fücksel. Denne stod i flere år i spidsen for adskillige indsamlinger til Tønderhallen. I 1961 stiftede man den selvejende institution Tønderhallen, og flere gange mente man, at byggeriet kunne begynde, men det blev først i december 1963, samme år som byrådet ansatte den »gamle« maratonløber Arthur Hansen som stadion- og halinspektør. Den 9. januar 1965 blev hallen officielt indviet og modtog i den forbindelse en check på 10.000 kr. fra Tønder Amts Idrætsforening. Det kan som et kuriosum oplyses, at forfatteren til nærværende skrift som 14-årig fodbold- og badmintonspiller sammen med flere andre frivillige var med til at dykke søm i gulvet i den hektiske tid før indvielsen. Med sine 1200 kvadratmeter var hallen på daværende tidspunkt byens største lokale, som også kunne bruges til udstillinger, møder og koncerter. For idrætten gav den et vældigt løft, og håndbold, badminton og indendørs fodbold kunne nu dyrkes i et hidtil uset omfang.

Der har i de seneste år ofte været yret kritik af 60'ernes og 70'ernes funktionelle halbyggeri, som flere har fundet kedeligt og fantasiforladt. For dem, der som udøvere har oplevet Tønderhallen eller andre haller syde af liv og begejstring, kan kritikken forekomme ramt ved siden af. Mere relevant er talen om, at hallerne har haft deres tid i forhold til det aktuelle mangfoldige idrætsbillede i Danmark, som i højere grad

lægger op til fleksible multihaller, som vil gøre det muligt at bryde med skabelonen: En håndboldbane og fire til fem badmintonbaner i hver idrætshal.

Der gik næsten 20 år fra idéen om en idrætshal i Tønder, til den var en realitet. Til gengæld gik det hurtigt med opførelsen af de næste idrætshaller. Tønderhal 2 stod klar i begyndelsen af 1971, og Tønderhal 3 den 3. november 1979. Den sidste hal kunne opføres af den selvejende institution Tønderhallerne uden økonomisk bistand, blot skulle kommunen stille grundarealet til rådighed. To år tidligere havde kommunen kunnet indvie en svømmehal som afløser for friluftsbadet, vandrerhjemmet Kogsgården var blevet placeret ved siden af campingpladsen, og et enestående fritids- og idrætscenter var i løbet af mindre end 15 år blevet en realitet.³³ Hurtigt var det gået, for svømmehallen holdt kun i godt 20 år, før den måtte totalrenoveres. Alligevel er helhedsindtrykket, at Tønderhallerne, stadionanlægget sammen med campingpladsen og vandrerhjemmet står som et enestående monument over idrættens vej ind i velfærdssamfundet. Ved Tønderhallens 25-års jubilæum sendte daværende formand for Sønderjydske Idrætsforening Ingolf Skousen en lykønskning, hvor Tønderhallerne blev fremhævet som et forbillede for andre haller med hensyn til drift og udvikling.

Skousens vurdering havde i den grad hold i virkeligheden. Samarbejdet mellem den selvejende institution Tønderhallerne og kommunen var eksemplarisk. Ved 25-års jubilæet for indvielsen af den første hal bestod idrætscentret i Tønder af de tre idrætshaller med tilhørende mødelokaler og cafeteria, en svømmehal, inden- og uden-dørs skydebaner, atletik- og fodboldstadion med træningsbaner, et ridecenter med ridehal, staldbygninger og dressuranlæg.

Det var dog ikke kun i købstæderne, det frivillige foreningsarbejde bevægede sig ind i velfærdssamfundet. Agerskovhallen blev indviet i 1974 og kan ses som et typisk eksempel på et bredt, frivilligt lokalt engagement, men også som en protest mod kommunale centraliseringsbestrebelse. Idéen til hallen opstod i 1970-71 som følge af manglende støtte fra den nye centerkommune Nørre Rangstrup til opførelsen af en ny gymnastiksal i tilknytning til skolen i Agerskov. Bag initiativet stod således lærer og senere skoleinspektør Hans-Jørgen Thomsen, der var irriteret over, at den største by i kommunen, Toftlund, som havde haft idrætshal siden 1965, fik al kommunens opmærksomhed.

Dette forhold kombineret med behovet for idræts- og mødefaciliteter i en by, der ikke havde haft eget forsamlingshus siden 1920'erne, førte i august 1972 til stiftelsen af en hal- og byggebestyrelse med Hans-Jørgen Thomsen i spidsen. Som i andre af de små samfund i Sønderjylland var der stor folkelig opbakning, og man regnede ved projektets begyndelse med frivillig arbejdskraft for ca. 200.000 kr. Dertil kom flere indsamlinger af midler samt tilskud fra diverse private fonde, blandt andet Mærskfonden, og fra staten.

Halbyggeriet kom i gang, og allerede vinteren 1974/75 kunne den tages i brug. Den officielle indvielse ventede man dog med til oktober 1975, hvor alt var helt i orden. Den frivillige arbejdskraft – de gode viljer – blev da beregnet til reelt at have beløbet sig til mellem 8.000 og 9.000 timer, som skønnedes at være en besparelse i håndværkerregninger på ca. 400.000 kr.³⁴ Altså det dobbelte af det oprindeligt forventede.

Én ting er imidlertid det frivillige arbejde i forhold til opførelsen af en idrætshal, noget andet er at få driften og økonomien

til at hænge sammen. På dette område fik Agerskovhallen ligesom flere af de andre mindre samfunds idrætshaller problemer, og bestyrelsen måtte løbe kommunen på dørene for at få hjælp til at dække underskuddet. Som en konsekvens heraf blev flere af de frivillige halprojekter efterhånden en integreret del af de kommunale driftsudgifter. På denne måde afspejlede halbyggeriet, hvorledes idrætten i løbet af 70'erne mere og mere blev betragtet som et offentligt anliggende, som en del af samfundets velfærdsydelser.

Agerskovhallen blev opført ved siden af skolen, så den tilsammen med dennes idrætsanlæg udgjorde et mindre idrætscenter. Det var en udvikling, der gjorde sig gældende ikke blot i de fire købstæder, men også i bysamfund med indbyggerantal fra omkring 2.500 og opefter. Etableringen af idrætscentrene med idrætshaller og flere steder også svømmehaller var set i bakspejlet et imponerende samarbejde mellem foreningernes frivillige arbejdskraft og det offentlige, hvor man fik rigtig meget for de millioner, der blev samlet ind til hallerne. Helge Jensen, der var formand for Sønderjyds Idrætsforening fra 1973-1982, den periode, hvor byggeriet kulminerede, rammer givetvis plet, når han vurderer, at det offentlige aldrig nogen sinde har fået noget, der var billigere end det, man lavede der.³⁵

Modmagt, kamp og nærhed

Opførelsen af forsamlingshuse og idrætshaller afspejler naturligt nok den politiske og samfundsmæssige udvikling i Sønderjylland. Forsamlingshusene og den hermed forbundne gymnastik etableredes i første omgang som led i en kulturel modbevægelse over for forsøget på at udbrede det tyske foreningsliv i Nordslesvig og starte-

de derfor i de stærkeste dansksindede områder tæt ved Rødding Højskole og Kongeå-grænsen med for eksempel det første danske forsamlingshus i Skrave. I den anden fase efter den nye grænsedragning var det vigtigt for dansk kultur at få fodfæste i de mest tysksindede områder i Sønderjylland, opførelsen af det danske forsamlingshus i Jyndeved var et eksempel herpå. I mellemkrigstiden indgik forsamlingshusbyggeriet sammen med skolepolitikken i høj grad i en kulturkamp mellem dansksindede og tysksindede, hvor det nu blev de tysksindede, der i Jyndeved etablerede et tysk forsamlingshus som modbevægelse over for de dansksindedes fremmarch tæt ved den nye grænse.

De folkelige modsætninger i Sønderjylland har medvirket til, at forsamlingshusene i Sønderjylland stadig har et godt fodfæste. Der er færre i dag end tidligere, men styrken fremgår blandt andet af, at antallet af 89 sønderjyske forsamlingshuse i forhold til at befolkningsgrundlag på ca. 250.000 sammenlignet med 55 forsamlingshuse i Ribe Amt i forhold til en befolkning på ca. 225.000 og 162 fra »forenings-Fyn« i forhold til en befolkning på 472.000 falder ud til Sønderjyllands fordel. Endvidere var det en sønderjyde Jens Christian Bendorff fra Øster Højt Forsamlingshus, der gennem sammenslutningen af forsamlingshusene i Sønderjylland medvirkede til etableringen af »Landsforeningen af Forsamlingshuse i Danmark« i 1986.³⁶

I den tredje fase, hvor modsætninger mellem tysksindede og dansksindede sønderjyder blev afløst af et samarbejde med mange tyske idrætsforeninger organiserede i Sønderjyds Idrætsforening eller siden 1992 DGI-Sønderjylland, overtog idrætshallerne gradvis forsamlingshusenes rolle, gymnastikken blev en del af et mangfoldigere idrætsbillede, men ligesom i de to

første faser fastholdt man et kulturelt nærhedsprincip i forhold til idrætsudfoldelsen. Opførelsen af Tønderhallerne er et eksemplarisk udtryk for idrættens vej ind i velfærdssamfundet, mens opførelsen af Agerskovhallen er et eksempel på de folkelige kræfters forsøg på i velfærdssamfundet at fastholde det samme nærhedsprincip, som gjorde sig gældende for forsamlingshusene. I Sønderjylland var det i høj grad de frivillige, folkelige kræfter, der stod bag opførelsen af såvel forsamlingshuse som idrætshaller. Om idrætshallerne

så ligefrem kan siges at være forsamlingshusenes afløsere, er dog en hel anden diskussion, som blandt andet kræver en egentlig kortlægning af de aktiviteter, der ud over idræt foregår i hallerne i Sønderjylland. En sådan undersøgelse foreligger ikke, men ifølge Helge Jensen, der igennem mange år har været aktiv i amtspolitik, og som ligeledes var formand for Sønderjydsk Idrætsforening, da halbyggeriet for alvor tog fart, er der intet grundlag for direkte sammenligning af idrætten med forsamlingshuse.³⁷

Noter

- 1 Jørn Hansen: »Idræt i Grænselandet«, *Idræthistorisk Årbog 1997*, s. 9-34 og Jørn Hansen: »Knivsberg. Den tysksindede befolknings Fest- og Turnplads i Sønderjylland ca. 1920-1945, *Idræthistorisk Årbog 1999*, s. 71-88. Nærværende artikel bygger især på afsnit fra min fremstilling *Ikke at syne, men at være. Sønderjydsk Idræt gennem 100 år*, men har endvidere inddraget yderligere oplysninger om forsamlingshusene i Sønderjylland samt om skolepolitikken i Sønderjylland.
- 2 Adler Lund: *Sønderjydsk Idrætsforening 1903-1928*, s. 11.
- 3 Troels Fink: *Båndene bandt. Bind 2*, s. 27 samt Adler Lund: *Sønderjydsk Idrætsforening 1903-1928*, s. 13.
- 4 Adler Lund: *Sønderjydsk Idrætsforening 1903-1928*, s. 15 samt Inge Adriansen: *Idrætten i det nationales tjeneste*, s. 14.
- 5 Adler Lund: *Sønderjydsk Idrætsforening 1903-1928*, s. 15-16 samt Troels Fink: *Båndene bandt. Bind 2*, s. 28-29.
- 6 *Ungdom og Idræt*, nr. 8, 1907.
- 7 Chr. Pedersen (red.): *Dansk Idræt i Grænselandet*, s. 13.
- 8 *Ungdom og Idræt*, nr. 28 og 29, 1899, s. 476-477.
- 9 Adler Lund: *Sønderjydsk Idrætsforening 1903-1928*, s. 24.
- 10 Chr. Pedersen (red.): *Dansk Idræt i Grænselandet*, s. 16.
- 11 Adler Lund: *Sønderjydsk Idrætsforening 1903-1928*, s. 19-20.
- 12 Gottlieb Japsen (udg.): *Dansk og tysk i Sønderjylland* samt Hans Schultz Hansen: *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918*.
- 13 Landsarkivet i Aabenraa, Nordslesvig Fælles-Idrætsforening: *Indkomne breve og beretninger 1903-1912*.
- 14 Landsarkivet i Aabenraa, Nordslesvig Fælles-Idrætsforening, *Forhandlingsprotokollen 1903-21*, samt Chr. Pedersen (red.): *Dansk Idræt i Grænselandet*, s. 22-25.
- 15 Landsarkivet i Aabenraa, Nordslesvig Fælles-Idrætsforening, *Forhandlingsprotokollen 1903-21*.
- 16 Axel Alstrup (red.): *25 års idræt i De Danske Skytte-, Gymnastik og Idrætsforeninger*, bind I, s. 219 og Chr. Pedersen (red.): *Dansk idræt i Grænselandet*, bilag »Medlemsstatistik«.
- 17 Jakob Petersen (red.): *Kulturelle forhold i Sønderjylland*, s. 34 samt Erik Nørr: *Genforeningens bedste gave*.
- 18 Jakob Petersen (red.): *Kulturelle forhold i Sønderjylland*, s. 131.
- 19 Jakob Petersen (red.): *Kulturelle forhold i Sønderjylland*, s. 135-39.
- 20 Se hertil www.forsamlingshusnyt.dk/amt.
- 21 Kim Furdal: *Foreningsarkiver fra Sønderjylland*, bd. 2 s. 412, 444-45.
- 22 Jakob Petersen (red.): *Kulturelle forhold i Sønderjylland*, s. 139 og Poul Willadsen: *Aldrig færdig – altid på vej*, s. 50-51.
- 23 Erik Nørr: *Genforeningens bedste gave*, s. 101, 111 og 236.
- 24 Erik Nørr: *Genforeningens bedste gave*, s. 449-50.

- 25 Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa, Sønderjyds Idrætsforening, Forhandlingsprotokol 1921-1943, 1. bd.
- 26 Hans Lund: »Højskoler, efterskoler, landbrugs-skoler i Sønderjylland«, s. 86.
- 27 Jørn Hansen: Interview med Svend Kristiansen oktober 2002.
- 28 Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa.
- 29 Se hertil Aage Hermann og Ewald Andersen (red.): *Den danske Idræts Bog*.
- 30 Jakob Petersen (red.): *Kulturelle forhold i Sønderjylland*, s. 141-47. Se også Aage Trommer: Kampen for drengene – kampen om drengene.
- 31 Poul Willadsen: *Aldrig færdig – altid på vej*, s. 51-52.
- 32 John Pilegaard red.: *Tønderhallernes Jubilæumsskrift 1965-1990*, s. 4 samt Henrik Becker-Christensen: *Byen ved grænsen*, s. 311.
- 33 John Pilegaard (red.): *Tønderhallernes Jubilæumsskrift 1965-1990*.
- 34 Gunnar Lind Haase Svendsen: Den gode vilje.
- 35 Jørn Hansen: Interview med Helge Jensen juni 2003.
- 36 Se hertil www.forsamlingshusnyt.dk/amt.
- 37 Jørn Hansen: Interview med Helge Jensen juni 2003.

Litteraturliste

- Adriansen, Inge: Idrætten i det nationale tjeneste. I: Carsten Hauerberg: *Idræthøjskolen i Sønderborg*. Udgivet i anledning af skolens 50 års jubilæum. Sønderborg 2002.
- Alstrup, Axel (red.): *25 års idræt i De Danske Skytte, Gymnastik og Idrætsforeninger*. I bind. M. Normanns Forlag, Odense 1957.
- Becker-Christensen, Henrik: *Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970*. Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 1993.
- Fink, Troels: *Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914*. Bind I-II. Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 1999.
- Furdal, Kim: *Foreningsarkiver for Sønderjyllands Amt og Sydslesvig*. Udgivet af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland, Aabenraa 1998.
- Hansen, Hans Schultz: *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse*. Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1990.
- Hansen, Jørn: *Idræt i grænselandet. I: Idræthistorisk Årbog 1997*. Odense Universitetsforlag 1998.
- Hansen, Jørn: *Knivsberg. Den tysksindede befolknings Fest- og Turnplads i Sønderjylland ca. 1920-1945. I: Idræthistorisk Årbog 1999*. Odense Universitetsforlag 2000.
- Hansen, Jørn: *Ikke at syne, men at være. Sønderjysk idræt gennem 100 år*. DGI-Sønderjylland i kommission hos Syddansk Universitetsforlag 2003.
- Hermann, Aage og Ewald Andersen (red.): *Den danske Idræts Bog*. Dansk Haandbogs Forlag, København 1935.
- Japsen, Gottlieb (udg.): *Dansk og tysk i Sønderjylland*. Gyldendal, København 1979.
- Lund, Adler: *Sønderjysk Idrætsforening 1903-1928. Et Bidrag til Skildring af Dansk Ungdomsliv i Sønderjylland*. I kommission hos boghandler Andr. Clausen, Sønderborg 1932.
- Nørr, Erik: *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963*. Historisk Samfund for Sønderjylland 2003.
- Pedersen, Chr. (red.): *Dansk Idræt i Grænselandet*. Modersmaalets trykkeri Haderslev 1957.
- Petersen, Jakob (red.): *Kulturelle forhold i Sønderjylland*. Udgivet af dagbladet Dannevirke og Sprogforeningen, Haderslev 1943.
- Pilegaard, John (red.): *Tønderhallernes Jubilæumsskrift 1965-1990*. Sydvesten, Tønder 1995.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase: Den gode vilje – Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen. I: *Sønderjyske Årbøger 2002*. Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Willadsen, Poul: *Aldrig færdig – altid på vej*. Udgivet i anledning af Sønderjysk Idrætsforenings 75-års jubilæum 15. November 1978. Vestkystens Forlag 1978.
- www.forsamlingshusnyt.dk/amt
- Ikke publiceret materiale:
Nordslesvig Fælles-Idrætsforening, Landsarkivet for Sønderjylland Aabenraa.
Sønderjysk Idrætsforening, Landsarkivet for Sønderjylland Aabenraa.
- Hansen, Jørn: Interview med Svend Kristiansen oktober 2002.
- Hansen, Jørn: Interview med Helge Jensen juni 2003.